

<https://doi.org/10.62837/2026.5.115>

ASLANOVA GÜLNARA VALEH QIZI
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
gulnara.aslanova@adau.edu.az
orchid: 0009-0003-2777-2190

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLİ CÜMLƏ MODELƏRİNİN TİPOLOJİ FƏRQLƏRİ: MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ YANAŞMA

Xülasə

Məqalədə müasir dilçiliyin fundamental istiqamətlərindən biri olan fərqli sistemli dillərin cümlə modelləri müqayisəli-tipoloji rəkursdan təhlil edilir. Tədqiqatın əsas obyektinə Hind-Avropa dil ailəsinə məxsus analitik quruluşlu ingilis dili ilə Altay dil ailəsinin aqqlütinativ nümayəndəsi olan Azərbaycan dilinin sintaktik konstruksiyalarıdır.

Təhlil zamanı məlum olur ki, ingilis dilli cümlə modeli qrammatik münasibətləri cümlə daxilində sabit söz sırası (SVO) və köməkçi nitq hissələri vasitəsilə reallaşdırdığı halda, Azərbaycan dili bu funksiyaları morfoloji zəncir (şəkilçiləşmə) və çevik söz sırası (SOV) vasitəsilə həyata keçirir. Məqalədə predikativlik, zaman kateqoriyaları, sual və inkar konstruksiyaları kimi komponentlərin cümlə modelinə təsiri müqayisəli şəkildə araşdırılır. Xüsusi diqqət leksik-semantik və sintaktik interferensiya problemlərinə yetirilmiş, bu fərqlərin tərcümə və xarici dil tədrisi prosesində yaratdığı linqvistik xətalara nəzəri şəkildə əsaslandırılmışdır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq vurğulanır ki, cümlə modellərinin müxtəlifliyi yalnız qrammatik deyil, həm də fərqli koqnitiv təfəkkür modellərinin məhsuludur.

Açar sözlər: *Tipoloji təsnifat, Analitizm, Aqqlütinasiya, Sintaktik struktur, SVO və SOV modelləri, Predikativlik, Leksik-semantik interferensiya, Müqayisəli dilçilik, Söz sırası, Qrammatik transformasiya*

Giriş

Müasir dilçilikdə dillərin tipoloji təsnifatı onların struktur və genetik xüsusiyyətlərinin dərinəndən dərk edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hind-Avropa dil ailəsinin german qrupuna daxil olan ingilis dili ilə Altay dil ailəsinin türk qrupuna mənsub olan Azərbaycan dili arasında mövcud olan köklü struktur fərqləri, bu dillərin cümlə modellərində özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

İngilis dili inkişaf tarixi boyu sintetiklikdən analitizmə doğru təkamül etmiş, qrammatik mənaların ifadəsində köməkçi sözlərin və sabit söz sırasının rolunu

artırmışdır. Bunun əksinə olaraq, Azərbaycan dili minilliklər boyu özünün aqqlütinativ (bitişdirici) təbiətini qoruyub saxlamış, morfoloji dəyişikliklər vasitəsilə cümlə daxilində çevik bir struktur formalaşdırmışdır.

Tipoloji Struktur: Analitizm və Aqqlütinasiya

Bu iki dilin cümlə modelləri arasındakı fundamental fərq onların morfoloji quruluşundan qaynaqlanır. İngilis dilində cümlənin komponentləri (mübtəda, xəbər, tamamlıq) bir-biri ilə əsasən **sintaktik əlaqə** (söz sırası və önlüklər) vasitəsilə bağlanır. Azərbaycan dilində isə bu əlaqə **morfoloji zəncir** (şəkilçilər) vasitəsilə qurulur.

- **İngilis dilində model:** *Structure through sequence* (Ardıcılıq vasitəsilə struktur).
- **Azərbaycan dilində model:** *Structure through suffixation* (Şəkilçiləşmə vasitəsilə struktur).

Məsələn, ingilis dilindəki "to" önlüyü ilə ifadə olunan istiqamət mənası, Azərbaycan dilində ismin yönlük hal şəkilçisi (-a, -ə) ilə ifadə edilir. Bu kiçik morfoloji fərq bütövlükdə cümlənin tipoloji modelini dəyişir.

Söz sırasının (Word Order) Müqayisəli Təhlili

Cümlə modellərindəki ən kəskin fərq komponentlərin düzülüşündədir. İngilis dili **SVO** (Subject + Verb + Object) modelinə ciddi şəkildə tabedir. Burada mübtədanın və ya xəbərin yerinin dəyişməsi cümlənin mənasını tamamilə itirməsinə və ya dəyişməsinə səbəb olur.

Azərbaycan dili isə **SOV** (Subject + Object + Verb) modelinə əsaslınsa da, aqqlütinativ təbiətinə görə daha çevikdir. Şəkilçilər sözün cümlədəki funksiyasını (məsələn, təsirli hal şəkilçisi obyekt olduğunu bildirir) öz üzərinə götürdüyü üçün söz sırası üslubi məqsədlərlə dəyişdirilə bilər.

Struktur-Semantik Analiz

1. Sintaktik Əlaqələrin İfadə Forması: Analitizm vs Aqqlütinasiya – İngilis və Azərbaycan dilli cümlə modelləri arasındakı ən bariz fərq qrammatik mənalara kodlaşdırılma üsulundadır. İngilis dilində cümlənin komponentləri arasında əlaqə yaradan vasitələr cümlənin xaricinə, yəni sözlərdən kənara çıxır. Burada önlüklər (*prepositions*) və artikkelər əsas lokomotiv rolunu oynayır.

Azərbaycan dilində isə qrammatik münasibətlər sözün daxilində - kökə bitişən şəkilçilər vasitəsilə həll olunur. Bu da cümlə modelini daha kompakt, lakin morfoloji cəhətdən daha yüklü edir.

- **İngilis (Analitik):** *The book is on the table.* (Məkan münasibəti "on" sözü ilə müstəqil ifadə olunur).
- **Azərbaycan (Aqqlütinativ):** *Kitab masa-da-dır.* (Məkan münasibəti "-da" şəkilçisi ilə sözün daxilinə hopur).

2. SVO və SOV Modellərinin Qarşılaşdırılması – İngilis dilində söz sırası təkcə üslub məsələsi deyil, həm də **məna yaradıcı** funksiyaya malikdir. Mübtədə və tamamlığın yerini dəyişmək bütün semantik mənzərəni alt-üst edir.

1. **İngilis dili (SVO):** *The farmer (S) plows (V) the field (O).*

Əgər biz "The field plows the farmer" desək, məna absurdlaşır, çünki ingilis dili "kimin kimi" təsir etdiyini yalnız sıraya görə təyin edir.

2. **Azərbaycan dili (SOV):** *Fermer (S) sahəni (O) şumlayır (V).*

Azərbaycan dilində "Sahəni fermer şumlayır" dedikdə, "-ni" təsirli hal şəkilçisi hələ də sahənin obyekt olduğunu bildirdiyi üçün məna qorunur. Bu, Azərbaycan dilli cümlə modelinə "sərbəst söz sırası" (flexible word order) imkanı tanıyır.

3. Predikativlik və Xəbər Kateqoriyası – İngilis dilli cümlə modelində xəbərsiz (fel olmadan) cümlə qurmaq demək olar ki, qeyri-mümkündür. *To be* feli bir növ cümlənin "dayağı" funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan dilində isə ismi xəbərlər şəxs sonluqları vasitəsilə formalaşır və bu, cümləni daha qısa edir.

• **İngilis:** *He is a scientist.* (Üç komponent: S + V + Complement)

• **Azərbaycan:** *O, alim-dir.* (İki komponent: S + Predicate)

4. Zamanların Cümlə Modelinə Təsiri – İngilis dilində zaman sistemi (Tense) cümlə modelinə birbaşa köməkçi fellər (*do, does, have, will*) vasitəsilə təsir edir. Bu, ingilis dilli cümləni daha çox "köməkçi elementlərdən asılı" hala gətirir. Azərbaycan dilində isə zaman anlayışı fəlin kökünə əlavə olunan tək bir morfemlə həll edilir. Bu fərq xüsusilə mürəkkəb zaman formalarında (məsələn: *Future Perfect Continuous*) ingilis dilində cümlənin uzunluğunu artırır, Azərbaycan dilində isə morfoloji mürəkkəbliyi artırır.

5. Sual və İnkâr Konstruksiyalarının Struktur Özəllikləri – Cümlə modellərinin transformasiyası zamanı ingilis və Azərbaycan dilli sistemlər tamamilə fərqli mexanizmlərdən istifadə edir. İngilis dilində sual və inkarın formalaşması **sintaktik yerdəyişmə** və **köməkçi elementlərin** daxil edilməsi ilə baş verir:

• **İngilis dilində:** Sual forması üçün köməkçi fel mübtədanın önünə keçir (*Inversion*). İnkâr üçün isə "not" hissəciyi köməkçi felə bitişir. (Məsələn: *You play -> Do you play? / You do not play*).

Azərbaycan dilində: Sual forması əsasən intonasiya və ya sual ədatları (-mı⁴) vasitəsilə, inkar isə morfoloji inkar şəkilçisi (-m²) vasitəsilə yaranır. (Məsələn: *Oynayırsan -> Oynayırsan? / Oynamırsan*).

Bu fərq göstərir ki, ingilis dilli cümlə sual və inkar zamanı öz modelini köklü şəkildə dəyişdirdiyi halda, Azərbaycan dilli cümlə öz daxili morfoloji bütövlüyünü qoruyur.

6. Leksik-Semantik İnterferensiya və Sintaktik Köçürmələr – Müqayisəli-tipoloji yanaşmada interferensiya problemi, xüsusilə bir dildən digərinə keçid edən zaman cümlə modellərinin bir-birinə mənfi təsiri kimi özünü büruzə verir.

1. **Sintaktik köçürmə:** Azərbaycan dilli şəxslər ingilis dilində danışıqdan tez-tez xəbəri cümlənin sonunda işlətməyə (SOV vərdisi) meyli olurlar.
2. **Leksik-semantik uyğunsuzluq:** Məsələn, ingilis dilindəki "take an exam" ifadəsinin Azərbaycan dilinə birbaşa "imtahan götürmək" kimi tərcümə edilməsi leksik interferensiya nümunəsidir (əslində "imtahan vermək").
3. **Struktur interferensiya:** İngilis dilindəki artikllərin və ya "to be" felinin Azərbaycan dilində qarşılığının olmaması, tələbələrdə ya bu elementlərin atılmasına, ya da Azərbaycan dilindəki "bir" sözünün və ya şəxs sonluqlarının həddindən artıq işlədilməsinə səbəb olur.

Bu tip interferensiya halları sübut edir ki, cümlə modelləri yalnız qrammatik qaydalar toplusu deyil, həm də dildən istifadə edənin formalaşmış **lingvistik təfəkkür tərzidir**.

Nəticə: İngilis və Azərbaycan dilli cümlə modellərinin müqayisəli təhlili nəticəsində aşağıdakı ümumiləşdirmələri aparmaq olar:

1. **Sistem fərqliliyi:** İngilis dili analitik quruluşu ilə sözlər arasındakı məsafəni köməkçi vasitələrlə doldurduğu halda, Azərbaycan dili aqqlütinativ quruluşu ilə bu əlaqələri sözün daxilinə sıxışdırır.
2. **Söz sırasının funksionallığı:** İngilis dilində sabit söz sırası (SVO) semantik zərurət, Azərbaycan dilində isə (SOV) üslubi və məntiqi vurğu məsələsidir.
3. **Tədris və Tərcümə:** Müəyyən edilmiş tipoloji fərqlər sübut edir ki, uğurlu tərcümə və dil tədrisi üçün sadəcə lüğət ehtiyatı kifayət deyil; hər iki dilin fundamental cümlə modelləri arasındakı asimetriya nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasova, N. (2021). İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik interferensiya məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil. (Dissertasiya işi və monoqrafiya).
2. Aizeman, M. (2019). Contrastive Linguistics: Structure and Typology of Germanic and Turkic Languages. Cambridge University Press.
3. Cəfərov, N. (2022). Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası: Sintaksis məsələləri. Bakı: Azərənşr.
4. Həjiyeva, A. (2023). Cognitive approach to SVO and SOV word order: A comparative analysis of English and Azerbaijani. Journal of Theoretical Linguistics, Vol. 14, Issue 2.
5. Məmmədov, A. & Məmmədov, F. (2018). Dilçiliyin əsasları: Tipoloji və struktur yanaşma. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı.
6. Qurbanov, A. (2016). Ümumi dilçilik (Yenidən işlənmiş 3-cü nəşr). Bakı: "Maarif" (Fundamental dərslik kimi).

7. Suleymanova, S. (2020). İngilis dilli akademik mətndə cümlə modellərinin transformasiyası. Filologiya məsələləri üzrə doktorluq dissertasiyası, Bakı Dövlət Universiteti.
8. Thompson, G. (2021). Analytic vs Synthetic: Evolution of Modern English Syntax. Oxford Linguistics Series.
9. Vəliyeva, N. (2017). Azərbaycan və ingilis dillərinin müqayisəli tipologiyası. Bakı: Elm.
10. Yusifov, M. (2024). Türk dillərində aqqlütinasiya və onun sintaktik derivasiyada rolu. Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər məcmusu.

ГЮЛЬНАРА АСЛАНОВА

**«ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ МОДЕЛЕЙ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНО-
ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД»**

РЕЗЮМЕ

В статье с позиций сравнительно-типологического ракурса анализируются модели предложений разноструктурных языков, что является одним из фундаментальных направлений современного языкознания. Основным объектом исследования выступают синтаксические конструкции английского языка, обладающего аналитическим строем и принадлежащего к индоевропейской языковой семье, и азербайджанского языка — представителя агглютинативного типа алтайской языковой семьи.

В ходе анализа выявлено, что если англоязычная модель предложения реализует грамматические отношения внутри предложения посредством фиксированного порядка слов (SVO) и служебных частей речи, то в азербайджанском языке эта функция осуществляется через морфологическую цепочку (аффиксацию) и гибкий порядок слов (SOV). В статье в сравнительном аспекте исследуется влияние таких компонентов, как предикативность, категории времени, вопросительные и отрицательные конструкции, на модель предложения. Особое внимание уделено проблемам лексико-семантической и синтаксической интерференции; теоретически обоснованы лингвистические ошибки, возникающие из-за этих различий в процессе перевода и обучения иностранным языкам. В результате исследования подчеркивается, что разнообразие моделей предложений является продуктом не только грамматических, но и различных когнитивных моделей мышления.

GULNARA ASLANOVA

**"TYPOLOGICAL DIFFERENCES OF SENTENCE MODELS IN ENGLISH
AND AZERBAIJANI: A COMPARATIVE-TYPOLOGICAL APPROACH"
SUMMARY**

The article analyzes the sentence models of languages with different structural systems from a comparative-typological perspective, which remains one of the fundamental directions in modern linguistics. The primary focus of the study is the syntactic constructions of English, an analytical language of the Indo-European family, and Azerbaijani, an agglutinative representative of the Turkic branch of the Altaic language family.

The analysis reveals that while the English sentence model realizes grammatical relations through a fixed word order (SVO) and auxiliary parts of speech, the Azerbaijani language fulfills this function through morphological chaining (suffixation) and a flexible word order (SOV). The study comparatively explores the impact of components such as predicativity, tense categories, and interrogative and negative constructions on the sentence model. Particular attention is given to the problems of lexical-semantic and syntactic interference, providing a theoretical basis for the linguistic errors that arise from these structural differences during translation and foreign language pedagogy. The study concludes that the diversity of sentence models is a product of not only grammatical rules but also distinct cognitive patterns of thought.

Rəyçi: fil.ü.f.d. dos. Vəliyeva Vəsilə